

Early Speech Socialization Of A Child In A Multilingual Environment: Problems And Prospects Of Preschool Education In The Post-Soviet Space

Khasanova Shakhnoza Zarifevna

Teacher, Department of Education, Kokand University

Annotation

This thesis deeply studies the problems and prospects of early speech socialization of children growing up in a multilingual environment in the post-Soviet space, in particular in Uzbekistan, from the perspective of preschool education pedagogy. The impact of a multilingual environment formed under the influence of Uzbek, Russian and English languages on the speech, cognitive and cultural-identificational development of a child is analyzed psycholinguistically and pedagogically. The fact that the correct pedagogical management of multilingualism is a powerful factor in the development of a child, strengthening his cognitive functions and executive abilities, is based on empirical data. At the same time, the risk of a multilingual environment leading to speech confusion and problems of social socialization without systematic pedagogical support is considered. In conclusion, a pedagogical model of managing multilingualism in preschool education in Uzbekistan is proposed.

Keywords: multilingualism; early speech socialization; preschool education; post-Soviet space; bilingualism; language policy; speech development; cultural identification; code-switching; cognitive development; language environment; pedagogical support; immersion method; zone of proximal development.

Annotatsiya

Ushbu tezisda postsovet makonida, xususan O'zbekistonda, ko'p tilli muhitda o'suvchi bolalarning erta nutqiy sotsializatsiyasi muammolari va istiqbollari maktabgacha ta'lim pedagogikasi nuqtai nazaridan chuqur o'rganiladi. O'zbek, rus va ingliz tillari ta'sirida shakllanadigan ko'p tilli muhitning bolaning nutqiy, kognitiv va madaniy-identifikatsion rivojlanishiga ta'siri psixolingvistik va pedagogik jihatdan tahlil etiladi. Ko'p tillilik holatini pedagogik jihatdan to'g'ri boshqarish bolani rivojlantirishning kuchli omili ekanlig, uning bilish funksiyalarini va ijro qobiliyatlarini mustahkamlashi empirik ma'lumotlar asosida asoslanadi. Shu bilan birga, tizimli pedagogik qo'llab-quvvatlashsiz ko'p tilli muhitning nutqiy chalkashlikka va ijtimoiy sotsializatsiya muammolariga olib kelishi xavfi ko'rib chiqiladi. Xulosa sifatida O'zbekiston maktabgacha ta'limida ko'p tillilikni boshqarishning pedagogik modeli taklif etiladi.

Kalit so'zlar: ko'p tillilik; erta nutqiy sotsializatsiya; maktabgacha ta'lim; postsovet makon; ikki tillilik; til siyosati; nutq rivojlanishi; madaniy identifikatsiya; kod-almashinuv; kognitiv rivojlanish; til muhiti; pedagogik qo'llab-quvvatlash; immersion metodi; yaqin rivojlanish zonasi.

Kirish

Ko'p tillilik zamonaviy dunyoning o'ziga xos va tobora kuchayib borayotgan belgisiga aylanmoqda. Bugungi kunda dunyo aholisining yarmidan ko'pi ikki yoki undan ortiq tilda muloqot qiladi (Grosjean, 2010). Biroq postsovet makonida, xususan O'zbekistonda, bu holat alohida ijtimoiy-tarixiy va pedagogik murakkablik kasb etadi: bolalar bir vaqtning o'zida davlat tili (o'zbek), mintaqaviy muloqot tili (rus) va global ta'lim tili (ingliz) ta'sirida voyaga etmoqda. Ushbu uch tilli muhit maktabgacha ta'lim muassasalari va oila oldiga qator dolzarb pedagogik savollar qo'yadi.

Til o'zlashtirishning sezgir davri (sensitive period) psixolingvistikada 0 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan davrni qamraydi. Aynan shu davrda miyaning til markazlari eng faol shakllanadi,

fonemik ong rivojlanadi, grammatik tuzilmalar o'zlashtiriladi va til bilan muloqot qilishning emotsional-kognitiv asosi mustahkamlanadi. Shu sababli maktabgacha yosh — 3 dan 7 yoshgacha — til sotsializatsiyasining hal qiluvchi bosqichi hisoblanadi. Agar bu davrda bolaga noto'g'ri yoki yetarli bo'lmagan lingvistik muhit yaratilsa, bu holat uning keyingi ta'lim muvaffaqiyatiga, ijtimoiy muloqot kompetentsiyasiga va hatto professional kamolotiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

O'zbekiston misolida ko'p tilli muhitning o'ziga xos murakkabligi shundaki, til siyosati keskin o'zgargan: sovet davrida rus tili ustun bo'lgan, mustaqillikdan keyin o'zbek tili davlat tili sifatida mustahkamlandi, XXI asrda esa ingliz tilini o'rgatish milliy ustuvorlikka aylandi. Natijada bugungi avlod maktabgacha ta'lim muassasalariga keluvchi bolalar turli til muhitida — kimdir o'zbek tilida, kimdir rus tilida, kimdir ikki tilda — oilada muloqot qilib kelmoqda. Bu xilma-xillik maktabgacha ta'lim pedagoglari oldiga differensial, individual yondashuvni talab etuvchi murakkab vazifa qo'ymoqda.

Ko'p tillilik va erta nutqiy rivojlanish mavzusi bo'yicha keng xalqaro tadqiqotlar bazasi mavjud (Cummins, Bialystok, Grosjean, Cenoz). Biroq postsovet o'zbek kontekstida maktabgacha ta'limdagi ko'p tillilik muammolarini maxsus o'rganuvchi ilmiy ishlar juda cheklangan. Bu ilmiy bo'shliq mazkur tadqiqotning asosiy motivatsiyasi va ilmiy yangiligini belgilaydi.

Nazariy asoslar

Tadqiqotning nazariy poydevorini uch mustaqil, lekin o'zaro to'ldiruvchi konsepsiyalar tashkil etadi. Ularning birgalikdagi kuchi ko'p tillilik va erta nutqiy rivojlanish munosabatini ko'p qirrali tarzda tushuntirib beradi.

Birinchi va eng asosiy nazariy qatlam — Jeyms Kamminzning «Til o'zaro bog'liqligi» va «Umumiy til kompetentsiyasi» konsepsiyalaridir. Kamminz quyidagi muhim ilmiy xulosaga keladi: ikkitilli bola ikki tilni bir-biridan mutlaqo mustaqil ikki alohida tizim sifatida emas, balki umumiy kognitiv-akademik zaminga ega ikki parallel tizim sifatida o'zlashtiradi. Bu shuni anglatadiki, birinchi tilda kuchli mustahkamlangan bilish-nutqiy kompetentsiyalar ikkinchi tilda ham samarali ishlaydi:

"Birinchi tilda shakllangan bilish-akademik til mahorati ikkinchi til o'rganilganda ham faoliyat ko'rsatadi. Tillar bir-biriga qarama-qarshi emas, ular umumiy chuqur zamin orqali o'zaro bog'liq."

— Jim Cummins, *Bilingualism and Special Education* (1984, p. 143)

Kamminz nazariyasi maktabgacha ta'lim uchun juda muhim amaliy xulosaga olib keladi: agar bola birinchi tilini — ona tilini — yetarli darajada rivojlantirsa, u ikkinchi va uchinchi tilni ham ancha osonroq va samarali o'zlashtiradi. Demak, maktabgacha ta'limda ona tilini e'tibordan chetda qoldirib, faqat ikkinchi til — masalan, rus yoki ingliz tilini — o'rgatishga urinish strategik jihatdan xato bo'ladi.

Ikkinchi muhim nazariy blok — Ellen Bialystokning ikki tillilik va ijro funksiyalari (executive functions) bo'yicha o'n yillik eksperimental tadqiqotlaridir. Bialystok va uning hamkasblari bolalar va kattalar guruhlar bilan o'tkazilgan yuzlab tajribalar asosida asoslaydiki, ikki tilli tajriba ijro funksiyalarini — diqqatni boshqarish, kognitiv moslashuvchanlik, ishchi xotira — mustahkamlaydi:

"Ikki tilli tajriba bolaning ijro funksiyalarini mustahkamlaydi, chunki u doimo ikkita til tizimi o'rtasida tanlash va o'z diqqatini boshqarishga majbur bo'ladi. Bu «til gimnastikasi» miyaning ijro markazlarini mashq qildiradi."

— Ellen Bialystok, *Bilingualism in Development* (Cambridge UP, 2001, p. 195)

Uchinchi nazariy qatlam — Lev Vygotskiyning ijtimoiy-madaniy rivojlanish nazariyasidir. Vygotskiy tilni shunchaki muloqot vositasi sifatida emas, balki tafakkurning shakllanish quroli va ijtimoiy-madaniy tajribaning tashuvchisi sifatida ko'rib chiqadi. Ko'p tilli muhitda o'suvchi bola, Vygotskiy nuqtai nazaridan, bir necha madaniy-kognitiv tizimga kirish imkoniyatiga ega

bo'ladi — bu uning dunyoni idrok etish doirasini sezilarli darajada kengaytiradi va tafakkurning moslashuvchanligini oshiradi. Fransua Grojanning formulasi bu g'oyani aniq ifodalaydi:

"Ko'p tillilik — bu qo'shimcha yukmas, balki qo'shimcha imkoniyat. Bola qancha ko'p til bilsa, shuncha ko'p dunyo bilan muloqot qila oladi va shuncha boy ichki dunyoga ega bo'ladi."

— François Grosjean, *Bilingual: Life and Reality* (Harvard UP, 2010, p. 13)

Maqsad, ob'ekt va tadqiqot savollari

Tadqiqot ob'ekti — O'zbekistonda ko'p tilli muhitda (o'zbek, rus, ingliz) yashovchi 3–7 yoshli bolalarning nutqiy sotsializatsiya jarayoni va uning maktabgacha ta'lim muassasalarida pedagogik boshqarilishi. Tadqiqot predmeti — maktabgacha ta'lim muassasalarida ko'p tillilikni pedagogik jihatdan boshqarish amaliyoti, o'qituvchilarning ko'p tilli bola bilan ishlash kompetentsiyasi va oila-bog'cha hamkorligi mexanizmlari. Tadqiqot maqsadi — postsovet O'zbekistoni sharoitida maktabgacha ta'limdagi ko'p tillilik muammolarini empirik ma'lumotlar asosida aniqlash, qiyosiy tahlil orqali Estoniya va Qozog'iston tajribasidan dars olish hamda O'zbekiston kontekstiga moslashgan pedagogik model ishlab chiqish.

Tadqiqot doirasida quyidagi ilmiy savollarga javob izlanadi:

1. Ko'p tilli muhit O'zbekistondagi maktabgacha yoshdagi bolalarning nutqiy rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatmoqda — sahaviy kuzatuvlar va psixolingvistik testlar qanday ko'rinish bermoqda? Kod-almashinuv hodisasi nutqiy zaiflikning belgisimi yoki funktsional ko'p tillilik shakllanishining ko'rinishimi?
2. Maktabgacha ta'lim muassasalarida o'qituvchilar ko'p tilli bolalar bilan ishlashda qanday pedagogik strategiyalar va yondashuvlardan foydalanmoqda, ular qanchalik ongli va maqsadli, hamda bu strategiyalar Kamminz va Bialystok tomonidan ilmiy asoslangan yondashuvlarga qanchalik mos kelmoqda?
3. Oiladagi til muhiti va maktabgacha ta'lim muassasasidagi rasmiy til siyosati o'rtasidagi nomuvofiqlik bolaning nutqiy sotsializatsiyasiga qanday ta'sir qilmoqda va bu nomuvofiqlikni bartaraf etish uchun qanday pedagogik va institutsional mexanizmlar zarur?
4. Postsovet mamlakatlarining — xususan Estoniya va Qozog'istonning — ko'p tilli maktabgacha ta'lim sohasidagi tajribasi O'zbekiston uchun qanday amaliy va metodologik darslar berishi mumkin va bu tajribalarni milliy-madaniy kontekstni hisobga olgan holda qanday moslashtirib qo'llash mumkin?

Empirik material va metodologiya

Tadqiqot to'rtta asosiy ma'lumot manbaiga tayanadi. Birinchi manba — sahaviy kuzatuvlar: Toshkent (4 ta), Samarqand (3 ta), Farg'ona (3 ta) va Namangan (2 ta) shaharlaridagi jami 12 ta maktabgacha ta'lim muassasasida o'tkazilgan tizimli kuzatuvlar (jami 144 soat, 2023–2024 o'quv yili). Kuzatuvlar davomida bolalar va o'qituvchilar o'rtasidagi nutqiy muloqot, kod-almashinuv holatlari, o'qituvchining til muhitiga ta'siri va bolalar o'rtasidagi til tanlovi qayd etilgan.

Ikkinchi manba — psixolingvistik diagnostika: 3–7 yoshli bolalar (N = 144, har bir maktabgacha ta'lim muassasasidan 12 ta bola) bilan o'tkazilgan nutq namunalari yig'ish va tahlili. Bolalar nutqini tahlil qilishda MacWhinney (2000) tomonidan ishlab chiqilgan CHILDES (Child Language Data Exchange System) metodikasidan foydalanilgan. Har bir bolaning o'zbek va rus tillaridagi nutq namunasi (o'rtacha 200 ta lug'at birligi) yig'ilib, kod-almashinuv chastotasi, grammatik xatolar va til dominantligi ko'rsatkichlari o'lchangan.

Uchinchi manba — sifatli tadqiqot ma'lumotlari: maktabgacha ta'lim o'qituvchilari bilan o'tkazilgan yarim tuzilgan intervyular (N = 48) va ota-onalar so'rovnomasi (N = 156). Intervyularda o'qituvchilarning ko'p tillilikka munosabati, qo'llayotgan pedagogik strategiyalari va kasbiy tayyorgarliklariga oid ma'lumotlar to'plangan. Ota-onalar so'rovnomasida uyda qo'llaniladigan til muhiti, bolaning til rivojlanishiga oid kuzatuvlari va maktabgacha ta'limdan kutishlari aniqlangan.

To'rtinchi manba — qiyosiy hujjatlar tahlili: O'zbekiston, Estoniya, Qozog'iston va Latviyaning maktabgacha ta'limdagi ko'p tillilikka oid davlat siyosati hujjatlari, milliy o'quv dasturlari va o'qituvchilarni tayyorlash standartlari qiyosiy tahlil qilingan. Metodologik jihatdan tadqiqot etnografik kuzatuv, psixolingvistik diagnostika, sifatli intervyu, so'rovnoma va qiyosiy-tahliliy usullarni birlashtirib qo'llagan.

Natijalar va muhokama

Sahaviy tadqiqot va psixolingvistik diagnostika bir qator muhim topilmalarni aniqladi. Birinchi topilma — kod-almashinuv hodisasining tarqalishi va tabiatidir. Kuzatilgan bolalarning 78 foizida sistematik kod-almashinuv holatlari qayd etildi. Biroq bu hodisani tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, bolalar tillarni tasodifiy emas, balki funktsional jihatdan ajratib qo'llaydi: o'zbek tilida — oila va mahalla bilan, rus tilida — shahar muhiti va ba'zi o'yinlarda, ingliz tilida — rasmiy mashg'ulotlarda. Bu differensial til tanlovi psixolingvistik jihatdan funktsional ko'p tillilik shakllanayotganidan — ya'ni, nutqiy chalkashlikdan emas, balki til kompetentsiyasining rivojlanishidan — dalolat beradi.

Ikkinchi topilma — o'qituvchilar tayyorgarligi muammosining chuqurligini ko'rsatadi. Intervyular natijasida aniqlandi: tadqiqotga jalb etilgan 48 nafar o'qituvchidan atigi 11 nafari (23 foizi) ikki tillilik pedagogikasi asoslari bilan tanish, qolgan 77 foizi esa ko'p tilli bolalar bilan ishlash uchun maxsus metodika yoki strategiya haqida bilmaydi. Ko'pchilik o'qituvchilar ko'p tillilikni «muammo», «chalkashlik manbai» yoki «hal qilib bo'lmas vaziyat» sifatida ta'rifladi. Ayniqsa tashvishli holat shuki, bir necha o'qituvchi «bolaga faqat bir tilda — o'zbek tilida — gapirish kerak, aks holda bola ikki tildagi so'zlarni chalkashtirib yuboradi» degan noto'g'ri pedagogik nuqtai nazarni ushlab turar edi. Bu yondashuv Kamminz va Bialystokning ilmiy xulosalariga bevosita zid keladi.

Uchinchi topilma — oila va maktabgacha ta'lim muassasasi o'rtasidagi til muhiti nomuvofiqligining jiddiy pedagogik oqibatlaridir. Kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, uyda asosan o'zbek tilida muloqot qiladigan oilalardan kelgan bolalar, asosan rus tilidagi muhitga ega bog'chalarda o'qiganda, dastlabki 2–3 oy davomida tengdoshlari bilan muloqotdan qochish, o'yinlarda passivlik va emotsional diskomfort belgilarini ko'rsatdi. Bu holat psixologiyada «til shoki» (language shock) deb ataladigan hodisaga to'g'ri keladi va maktabgacha ta'lim pedagogikasida maxsus e'tiborni talab etadi.

To'rtinchi topilma — Estoniya modelining amaliy samaradorligini tasdiqlaydigan qiyosiy ma'lumotlardir. Estoniya 1990-yillardan boshlab rus tilida gaplashadigan bolalar uchun «immersion» dasturlarini joriy etgan: bolalar maktabgacha ta'limdagi faoliyatning 60 foizini estoncha muhitda o'tkazadi, 40 foizida esa ona tili (rus) saqlab qolinadi. 20 yillik monitoring ma'lumotlari shuni ko'rsatdiki, bu dastur ishtirokchilari ikkala tilda ham yuqori kompetentsiyaga ega bo'lib voyaga etgan, akademik muvaffaqiyatlari esa «faqat bitta tilda o'qitilgan» nazorat guruhidan sezilarli darajada yuqori bo'lgan. Estoniya tajribasining O'zbekiston uchun relevantligi shundaki, ikki mamlakat ham postsovet ko'p tilli kontekstda ishlaydi va ikkalasi ham «kichik» davlat tili va keng tarqalgan «katta» tillar o'rtasidagi muvozanat muammosini hal qilishga majbur.

Beshinchi topilma — ota-onalar munosabatining ikkinchi darajali, lekin muhim rolini ko'rsatadi. So'rovnoma natijalarida aniqlandi: ota-onalarning 71 foizi farzandining ko'p tilli bo'lishini istaydi va buni kelajakdagi muvaffaqiyat kaliti sifatida ko'radi. Biroq 64 foizi qaysi tilda va qanday usulda o'rgatish kerakligi haqida aniq pedagogik ko'rsatmalarga ehtiyoj sezmoqda. Bu holat maktabgacha ta'lim muassasasi va oila o'rtasida tizimli pedagogik hamkorlikni yo'lga qo'yish zaruratini aniq ko'rsatib turibdi.

Xulosa

O'tkazilgan tadqiqot quyidagi asosiy xulosalarni asoslamoqda. Ko'p tilli muhit maktabgacha yoshdagi bola uchun muammo emas — u pedagogik jihatdan to'g'ri boshqarilganda, bolaning

kognitiv rivojlanishini, ijro funksiyalarini va kelajakdagi akademik muvaffaqiyatini mustahkamlovchi kuchli pedagogik imkoniyatga aylanishi mumkin. Biroq bu imkoniyatdan to'liq foydalanish uchun O'zbekiston maktabgacha ta'lim tizimi uchta muhim yo'nalishda tizimli islohotlarni amalga oshirishi zarur.

Birinchi yo'nalish — o'qituvchilarni psixolingvistika va ikki tillilik pedagogikasi asoslarida qayta tayyorlash. O'qituvchilar Kamminz va Bialystok xulosalarini bilishi, kod-almashinuvni patologiya emas, tabiiy jarayon sifatida qabul qilishi va ko'p tilli bolalar bilan ishlashning amaliy metodikalarini egallashi zarur. Ikkinchi yo'nalish — maktabgacha ta'lim muassasalarida milliy-madaniy kontekstga moslashtirilgan «uch til siyosati»ni bosqichma-bosqich joriy etish: ona tilini mustahkamlash, ikkinchi tilda muloqot kompetentsiyasini rivojlantirish va uchinchi tilni o'yin orqali tanishtirish. Uchinchi yo'nalish — oila bilan tizimli pedagogik hamkorlikni yo'lga qo'yish: ota-onalarga ko'p tillilik haqida ilmiy asoslangan ma'lumot berish, uyda til muhitini ongli yaratish bo'yicha ko'rsatmalar ishlab chiqish va maktabgacha ta'lim muassasasi bilan muntazam aloqani ta'minlash.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilarda ko'rinadi: birinchi marta O'zbekiston maktabgacha ta'lim muassasalarida ko'p tilli nutqiy sotsializatsiya jarayoni CHILDES metodikasi yordamida empirik o'rganildi; postsovet mamlakatlarining — Estoniya, Qozog'iston, Latviya — ko'p tilli maktabgacha ta'lim tajribasi O'zbekiston bilan tizimli qiyosiy tahlil qilindi; o'qituvchilarning ko'p tillilikka munosabatini o'rganishning diagnostik instrumenti ishlab chiqildi; O'zbekiston sharoitiga moslashtirilgan «uch til siyosati» modeli taklif etildi.

Adabiyotlar ro'yxati

- Vygotskiy L.S. Tafakkur va nutq. — Toshkent : Fan, 1997. — 286 b.
- Cummins J. Bilingualism and Special Education: Issues in Assessment and Pedagogy. — Clevedon : Multilingual Matters, 1984. — 320 p.
- Bialystok E. Bilingualism in Development: Language, Literacy, and Cognition. — Cambridge : Cambridge University Press, 2001. — 284 p.
- Grosjean F. Bilingual: Life and Reality. — Cambridge : Harvard University Press, 2010. — 276 p.
- Cummins J. Rethinking Monolingual Instructional Strategies in Multilingual Classrooms // Canadian Journal of Applied Linguistics. — 2007. — Vol. 10(2). — P. 221–240.
- MacWhinney B. The CHILDES Project: Tools for Analyzing Talk. — 3rd ed. — Mahwah : Lawrence Erlbaum, 2000. — 456 p.
- Cenoz J. Towards Multilingual Education: Basque Educational Research from an International Perspective. — Bristol : Multilingual Matters, 2009. — 218 p.
- Bialystok E., Craik F.I.M., Luk G. Bilingualism: Consequences for Mind and Brain // Trends in Cognitive Sciences. — 2012. — Vol. 16(4). — P. 240–250.
- O'zbekiston Respublikasi. «Ta'lim to'g'risida» Qonun (yangi tahriri). — Toshkent, 2020.
- Estonian Ministry of Education. National Curriculum for Pre-School Child Care Institutions. — Tallinn, 2022. — 64 p.
- Skutnabb-Kangas T. Linguistic Genocide in Education or Worldwide Diversity and Human Rights? — Mahwah : Lawrence Erlbaum, 2000. — 785 p.
- Unicef. Language, Education and Child Development in Central Asia. — Almaty : Unicef, 2020. — 96 p.
- Paradis J., Genesee F., Crago M. Dual Language Development and Disorders. — 2nd ed. — Baltimore : Brookes Publishing, 2011. — 312 p.